

УДК 323.1(477.83)

DOI:10.53317/2786-4774-2021-1-9

„П’ємонт”, „Бандерштадт” і „Колиска націоналізму”. Етнополітична студія одного міста

Анотація. Львів і Західна Україна мають стійкий імідж „колиски українського націоналізму” в рамках ширшого наративу, який протиставляє буцімто ”націоналістичний Захід” так званому „проросійському Сходові”. Стаття ставить під сумнів цю квазібінарну опозицію як на формально-логічному, так і на сутнісно-змістовому рівні і з’ясовує чинники, які сформували і досі підтримують „націоналістичний” образ регіону. Порівняльний аналіз обширних соціологічних даних не виявляє в західних областях якогось вищого рівня ксенофобії й нетолерантності, порівняно з іншими областями чи сусідніми країнами, а отже, й не дає підстав трактувати вищий рівень патріотизму у регіоні як вияв агресивного „націоналізму”. Головною причиною пропагандистського іншування регіону, як доводить стаття, був його опір советизації у повоєнні часи, що мав різні форми, проте найнаочніше для сторонніх проявлявся у вільному використанні української мови в усіх сферах міського життя. З імперського погляду, інтерналізованого більшістю колонізованого населення, це було зухвалим „націоналістичним” порушенням російськомовної „нормальності”. Іншування регіону, що здійснювалося за радянських часів як на рівні офіційного дискурсу, так і через різні форми „нашіптуваної пропаганди”,

не припинилось і після здобуття Україною незалежності. Щоправда, тепер воно має переважно неформальний характер – через кремлівські і місцеві прокремлівські мас-медіа та соціальні мережі. Тим часом, як показує дослідження, гаданий „націоналізм” західноукраїнського регіону проявляється лише у вищому рівні патріотичної мобілізації, що, зокрема, впливає також на вищий рівень соціального оптимізму та зумовлює дещо завищену оцінку особистого благополуччя, порівняно зі середньоукраїнською. Стаття підводить до висновку про складне подвійне завдання, що стоїть перед жителями Західної України та, зокрема, Львова: позбутися досить обтяжливого й надокучливого „націоналістичного” іміджу і водночас виконати роль самопроголошеного П’ємонту – лідера національного відродження та соціальної модернізації. Наголос на виконанні другого завдання може суттєво допомогти в реалізації першого.

Ключові слова: Львів, Західна Україна, націоналізм, ксенофобія, пропагандистське іншування та стереотипізація.

Микола Рябчук,
кандидат політичних наук,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України
ORCID: 0000-0002-7284-4486
riabchuk@gmail.com

Mykola Riabchuk,
PhD in Political Science,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies
of the National Academy of
Sciences of Ukraine
ORCID 0000-0002-7284-4486
riabchuk@gmail.com

„Piedmont“, „Banderstadt“, and the „Cradle of nationalism“. Ethnopolitical study of a city

Abstract. The West Ukrainian city of Lviv is often described as a „cradle“, or „hotbed“, of Ukrainian nationalism, within a broader media-spread narrative that counter-opposes Ukraine's allegedly „nationalistic West“ and so-called „pro-Russian East“. The article questions this quasi-binary opposition at the both formal-logical and substantive level, and examines the factors that informed and still tend to support the „nationalistic“ image of the region. It finds out no data-based evidence of a higher level of xenophobia or intolerance in Western Ukraine if compared with other Ukrainian regions or some neighboring states, and concludes that the primary reason for the „nationalistic“ othering of the city of Lviv and the Western Ukraine was their defiance of the Soviet rule, Soviet norms and values in the post-WWII period. That defiance had many forms but the most manifestly observable was a brazen free use of Ukrainian in the urban environment, deemed „nationalistic“ and stigmatized elsewhere in Ukraine. The article draws on the earlier observations of close connection between Ukrainian identity (nationalism) and pro-Western orientation (set of values), determined by a peculiar development of the Ukrainian national project since its very inception in the first half of the 19th century. The higher patriotic mobilization in Lviv (and in Western Ukraine in general) is seen as the main reason for a higher level of social optimism and apparently exaggerated assessments of personal well-being in Lviv vis-à-vis Ukraine's average. Nowadays, West Ukrainians and the denizens of Lviv face a difficult dual task: to tackle their burdensome „nationalistic“ image and to play the self-assigned role of Ukrainian „Piedmont“ that leads both the national revival and social modernization. The emphasis on the latter, the essay implies, might be a good key to the successful managing of the former.

Key words: Lviv, Western Ukraine, nationalism, xenophobia, propagandistic othering and stereotyping.

На початку квітня 2019 року незалежна американська інформаційна платформа „Vice News“ опублікувала невелику статтю за назвою „Білі расисти з цілого світу зустрічаються у Фінляндії“. Йшлося там, зокрема, і про полк „Азов“ та Національний корпус, а що діялося те якраз після першого туру президентських виборів в Україні, то й ілюструвалася стаття відповідним фотознімком із підписом: „Члени праворадикального Національного корпусу прямують на передвиборчий мітинг Петра Порошенка, Президента України й кандидата на виборах 2019 року, у Львові, 28 березня 2019“ [1].

Бажання американських журналістів проілюструвати неонацистське збіговисько у Фінляндії саме українськими „оборонцями“ білої раси було річчю малоприємною, але звичною. Московська пропаганда зробила українських праворадикалів не менш або й більш знаними в світі, ніж у самій Україні. Що справді вражало у тій публікації – це нав'язувана її авторами думка про прямий зв'язок між тогочасним президентом („ультранаціоналістом“, у версії кремлівських і прокремлівських медій) та – українськими неонацистами, котрі простують у камуфляжі підтримати „свого“ покровителя. Тим більше у Львові – міфічній „колисці українського

націоналізму”, як відомо кожному, навіть найменш освіченому західному журналістові.

У цій гармонійній схемі, де всі ключові слова – „Порошенко”, „нацики”, „Львів” – мали б ідеально пасувати одне до одного, був, однак, дисонанс, непомітний для невтаємничених читачів „Vice News”, проте очевидний для кожного, хто хоч трохи знається на українських справах загалом і на перебігу виборчої кампанії зокрема. Дисонанс полягав у тому, що грізні „неонацисти” йшли у Львові аж ніяк не для того, щоб підтримати „свого” президента, а навпаки – щоб збурити і зірвати його передвиборчий мітинг. І робили вони це не лише у Львові [2], а й у Вінниці [3], Івано-Франківську [4], Черкасах [5], Чернігові [6], Полтаві [7], Житомирі [8] і багатьох інших містах. Це була системна, добре організована кампанія, – зрештою, маскарадні „націоналісти” й самі охоче про неї розповідали [9]. Усю відповідну інформацію редактори „Vice News” могли б легко знайти у відкритому доступі, зокрема, й англійською [10], – коли б вона їх хоч трохи цікавила.

Проблема, однак, у тім, що вони апріорі знали (головно з московських і промосковських джерел), що Порошенко – ультранаціоналіст, Україна – нацисти, а Львів – їхня колиска. Нема, отже, потреби перевіряти те, що загальновідоме; уточнювати те, що й так „усі знають”. Із цього імперсько-індукованого „знання” проростають мільйони фальшивок, кожна з яких надто дрібна й неістотна, щоб сама по собі могла становити проблему (гопак називають російським танцем [11], український тризуб – екстремістським символом [12], Івана Франка – російським підданим [13]), проте разом вони витворюють зафальшовану, вкрай несприятливу для України, зате сприятливу для Росії картину світу.

Наведений вище приклад із „Vice News” досить добре ілюструє механізм поширення стереотипних уявлень про Україну, і то зовсім не зловмисними кремлівськими тролями і проплаченими дезінформаторами, а цілком незалежними і формально неупередженими західними журналістами (як і, зрештою, науковцями, політиками, інтелектуалами), котрі просто не утруднюють себе перевірянням „очевидних” фактів і проблематизацією „загальновідомих” істин. Проблема занадто велика, щоб охопити її у межах однієї статті,¹ тому ми зосередимося тут лише на одному її аспекті – представленні Львова і, взагалі, Західної України як „осереддя українського націоналізму” та, відповідно, на з’ясуванні, а що ж, власне, криється за цим іміджем.

„Колиска націоналізму”

Львів із населенням близько 750 тисяч є всього лише сьомим серед найбільших міст України. Але на Заході, де всі інші міста принаймні утричі менші, Львів має своєрідний метрополітальний статус, слугуючи для всіх

¹ Навіть низка статей її не вичерпує. Див., зокрема, розвідки Олега Ільницького [14], Едварда Кінана [15], Марка фон Гагена [16], Тімоті Снайдера [17], Олександра Мотиля [18], Катерини Смаглій [19], а також недавно видану книжку Кирила Ткаченка [20].

семи областей регіону безумовним культурно-освітнім, а до певної міри й економічним та політичним центром. Західна Україна, як її зазвичай описують у своїх дослідженнях соціологи, складається насправді з чотирьох досить різних за своєю історією й культурою регіонів (Галичина, Волинь, Буковина і Закарпаття). Єдине, що їх справді об'єднує, це досить пізня (допіру під час Другої світової війни) інкорпорація в СРСР, а відтак дещо менший, хоча теж досить драматичний досвід совєтської індустріалізації, колективізації та русифікації.

Совети не тільки не встигли належним чином зросійшити цей регіон, а й не змогли прищепити совєтської ідентичності його жителям. Західні українці в основному своєму загалі прийняли комуністичний режим на рівні риторики і ритуалу, проте не інтерналізували його ідеології, цінностей і настанов, не визнали його „нормальним“ – добрим чи поганим, але „своїм“. І в цьому сенсі вони, безумовно, залишилися подібнішими до жителів Балтії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини, аніж до своїх співвітчизників далі на Схід. Ця відмінність між „двома Українами“ мала різні аспекти, проте найнаочнішою, найпомітнішою для всіх прибульців зі Сходу була неймовірна, зухвала, шокуюча україномовність західноукраїнських міст.

Ось як український інтелігент із Києва передавав типове для свого середовища перше враження від приїзду в Галичину: „Була холодна зима 1964 року. Як нині пригадую перон залізничного вокзалу. Я сходжу з потяга, а мені болять вуха. Навколо чую українську мову!!! А вона мені така мила і така рідна. Це ж моя материнська мова. А тут, у Тернополі, говорять українською. Я наївний подумав: "А може, то тільки на вокзалі селяни розмовляють рідною мовою?". Зайшов в аптеку, потім у кафе... Боже, як я помилявся! Довкола звучить моя рідна мова” [21].

Ця міська публічна україномовність викликала, зрозуміло, не лише позитивну реакцію, не лише розчулення й захват, а й ненависть та обурення. А проте в усіх випадках вона сигналізувала те саме: відступ від неписаної імперсько-колоніальної норми, яка зобов'язувала всіх міських жителів і, взагалі, всіх освічених українців (поза кількома гуманітарними гетто на зразок Спілки письменників чи Інституту літератури) розмовляти „інтернаціональною“, тобто імперською мовою, і яка стигматизувала всіх девіантів як відсталий „колхоз“ чи, гірше, небезпечних „буржуазних націоналістів“. У Львові „націоналісти“ зухвало спілкувалися українською не лише вдома зі старими батьками, а й із дітьми, з незнайомими людьми на вулицях, у громадському транспорті і в крамницях, у кав'ярнях і на дискотеках, у школах і вузах.

Советам не треба було навіть докладати великих зусиль, щоб створити Західній Україні імідж „націоналістичного“ регіону. Західним українцям цей імідж, здається, навіть подобався, – в кожному разі, вони й самі охоче переповідали легенди про партизанів у карпатських лісах, про заховану на городі зброю, про жовто-блакитний прапор, вивішений уночі на сільраді, про газету „Вільна Україна“, яка справді видавалась у Львові як орган обкому партії, проте в існування якої (саме з такою назвою) ніхто на схід від Збруча

не міг повірити. Міф про Галичину як оплот „націоналізму” творився з обох боків, і Львів, природно, перебував у його осередді.

Російсько-українська війна та зумовлена нею громадянська мобілізація істотно вплинули на розуміння українцями націоналізму. У 2005 році лише 27% опитаних вважали, що це ідеологія перетворення України в сильну державу з високим міжнародним авторитетом і гідним рівнем життя громадян. Натомість 41% оцінював націоналізм негативно – як ідеологію, що розколює суспільство на етнічних українців і „не українців” і передбачає обмеження прав останніх. (Ще 14% опитаних вважали український націоналізм суто історичним явищем, сьогодні не актуальним, і 18% не відповіли). У 2015 р., згідно з опитуваннями того самого Центру Разумкова, ситуація кардинально змінилася: тепер уже 47% окреслили націоналізм як позитивний чинник суспільної трансформації і лише 24% зберегли негативне до нього ставлення. Прикметно, що позитивне бачення націоналізму переважає, хоч і мінімально, навіть на Сході (38,4% vs. 37,7%) і на Донбасі (37,4% vs. 32,2%) [22, с. 40]. Київський міжнародний інститут соціології провів подібне опитування у 2006 та 2016 роках, але оскільки запитання було сформульоване категоричніше („Здоровий націоналізм нам необхідний”), то й підтримка щодо „націоналізму” виявилася в обох випадках дещо вищою: у 2006 р. з висловленою тезою погодилося 48% опитаних, не погодився 21%; у 2016 р. – погодився 61%, не погодився – 14%. Поняття „здорового націоналізму” виявилось прийнятним навіть для жителів Сходу (61% vs. 12%) та Донбасу (44% vs. 17%) [23].

Це не впливає, втім, на традиційне уявлення про Західну Україну як „колиску українського націоналізму”, щось виняткове – не конче негативне, але не зовсім „нормальне”. Це кліше особливо поширене в міжнародних мас-медіях, які часто й охоче протиставляють „націоналістичний” (буцімто) Захід „проросійському” Сходові. Досить набрати в Google кілька ключових слів, щоб із нього посипалися статті, в яких нам повідомляють, що Дніпропетровськ розташований на межі між проросійським Сходом країни та антиросійським, націоналістичним Заходом [24]; що „в Україні існує серйозний поділ між контрольованим націоналістами Заходом (nationalist-dominated west) та російськомовним Сходом” [25]; і що „проєвропейський погляд, який добре пасує Заходові країни, де українці є націоналістами (”where Ukrainians are nationalists”, – sic!), дратує етнічних росіян, які заселяють промисловий Схід” [26].

При тому, що ця бінарна опозиція засадничо фальшива – як у сутнісно-змістовому, так і в формально-логічному плані. Адже реальним антонімом до прикметника „націоналістичний” мав би бути прикметник „інтернаціональний” чи „космополітичний”, але аж ніяк не „проросійський”, що належить до цілком іншого семантичного поля. Йому мав би антономічно відповідати прикметник „антиросійський” або ж „проукраїнський”, „проєвропейський”, „прозахідний” тощо.

Фальшива бінарна опозиція підступно маніпулює не лише семантикою, а й реальністю. Вона фактично розгрішує будь-кого „проросійського” чи

російськомовного від можливості бути одночасно „націоналістичним“ і водночас робить „націоналізм“ примордіальною, ба навіть генетичною рисою всього українського Заходу, імпліцитно ототожнюючи його з усякою свідомою україномовністю: „Протягом багатьох років перебіг українських виборів визначався поділом між україномовним і націоналістичним Заходом країни та російськомовним Півднем і Сходом“ [27]; „Президентство Зеленського може зменшити історичний розлам між націоналістичним Заходом і російськомовним Сходом“ [28].

Журналістка поважного американського місячника „New Yorker“ нещодавно так захопилася цієї схемою, що й „придністровського“ Петра Порошенка (котрий, за власним зізнанням, уперше заговорив українською у 1998 р. [29]) зробила вихідцем із Західної України („Південно-Західної“, завбачливо уточнила вона, поширивши її таким чином аж до Одеси), – аби лише переконливіше протиставити його як „націоналіста“ бездоганно „інтернаціональному“ вихідцю з індустріального східноукраїнського Кривого Рогу [30].

Наслідки таких семантичних спрощень і маніпуляцій часто фатальні, оскільки „націоналізм“ – надто багатозначне, розпливчате й водночас обтяжене негативними конотаціями слово, аби його свавільно й безвідповідально вживати, до того ж у розповідях про країну, якої насправді ніхто не знає (лише 16% американців змогли показати Україну на карті наприкінці березня 2014 року – після російської інвазії в Криму [31]), або й ще гірше – знає головно з російських і проросійських джерел. „Старі, ще з советських часів пропагандистські кліше, новочасні російські дефамацийні кампанії, обсесійний антиамериканізм радикальних лівих і постмодерний дилетантизм західних коментаторів сьогоднішньої української політики витворюють фальшивий образ України як нібито безмірно враженої етнонаціоналізмом. Україна справді має чимало проблем... Але немає нічого особливого в українському етнонаціоналізмі, – цей феномен доволі поширений нині в усій Європі й цілому світі... І якщо вже Україна чимось вирізняється на цьому тлі, то якраз вельми скромними електоральними успіхами крайніх правих і їхньою вкрай низькою репрезентацією в парламенті“ [32].

Таким чином, мета цієї статті – уважніше поглянути на так званий „західноукраїнський націоналізм“, на його специфічні прояви в Галичині, його вплив на поведінку людей і систему цінностей, на сприйняття регіону за його межами та автосприйняття в самому регіоні. Для цього я скористаюся даними досить численних, хоч методологічно не завжди сумісних, на жаль, соціологічних досліджень. Найчастіше вони стосуються всього західного макрорегіону, деколи – окремо Галичини, й досить рідко – самого Львова. Тож без певної екстраполяції даних у цій розвідці не обійтися, розуміючи, що дані для всього Заходу України чи для всієї Галичини застосовні до Львова лише певною мірою.

Що криється за цифрами?

Масове повсякденне вживання української мови у публічному просторі було найнаочнішим виявом „націоналізму” з погляду більшості тих, хто приїжджав до Львова зі Сходу – чи то з Москви, чи з Донецька чи Києва, а проте аж ніяк не було чимось незвичайним для тих, хто не інтерналізував советської „нормальності”, котра апріорі кваліфікувала всяку публічну комунікацію українською (білоруською, молдавською, казахською і т. д.) поза селом, базаром та Спілкою письменників як підозріле і гідне осуду збочення [33, с. 100–101]. Хоч насправді прихильність до рідної мови не є якимсь суто західноукраїнським явищем; вона властива практично усім народам, і навіть на „російськомовному Сході” (як часто пишуть західні журналісти) майже половина опитаних називає „рідною мовою” українську і послуговується нею вдома – „виключно”, „переважно” або „нарівні з російською” [34]. Інша річ, що на публіці нею послуговується значно менше – виразна ознака репресивного, неприхильного до неї соціального доквілля, яке й далі підтримує й дискурсивно репродукує супрематистські колоніальні настанови. Західні українці в основному своєму загалі їх ніколи не інтерналізували, через що регіон і досі залишається єдиною частиною України, де відсоток міських жителів, що спілкуються українською вдома й на публіці, є практично однаковим [35, с. 26].

Це можна й справді вважати за вияв „націоналізму”, оскільки будь-який опір панівній (імперській, у цьому випадку) суспільній конвенції потребує певної („націоналістичної”, в цьому випадку) мобілізації. Але цей націоналізм має виразно захисний характер, спрямований на відстоювання власної національної „нормальності” супроти імперської „нормальності”, репресивно накинutoї ззовні. Така постава може видаватися ненормальною і девіативною тим, хто інтерналізував імперський погляд на все українське як меншовартісне. Проте насправді вона є цілком нормальною, доволі типовою реакцією всіх народів на зовнішню – реальну або й часами уявну – загрозу.

І хоча масове вільне вживання української у публічному просторі є найпомітнішою рисою, що вирізняє Львів та інші західноукраїнські міста від міст решти краю, існує й низка інших відмінностей, менш наочних, проте статистично значущих й оприявнених даними соціологічних опитувань. Більшість із них зовсім не конче є виявом „націоналізму”, проте безумовно – виявом сильнішої національної ідентичності та, відповідно, більшої уваги до пов’язаних з ідентичністю питань. Так, наприклад, 86% „західників” вважають себе „патріотами України” (загальноукраїнський показник – 83%) [36]. Ще більше – 89% опитаних у Західній Україні підтримують незалежність (загалом по Україні – лише 71%, при 20% невизначених) [37, с. 5–6, с. 8–9]; 65% готові захищати країну зі зброєю в руках або допомагати захисникам як волонтери (загалом в Україні таку готовість декларує лише 50%) [38, с. 27]; 72% ідентифікує себе насамперед як громадян України (загалом з України – 65%) [37, с. 14, с. 16]; 84% респондентів у Львові пишаються українським громадянством (загалом по Україні – 69%) [39, с. 95–96].

Помітно сильніша національна ідентичність регіону обумовлює і його сильнішу прозахідну (насамперед щодо ЄС і НАТО) орієнтацію [39, с. 113–115], і його підтримку – принаймні на нормативному рівні – системи цінностей, що їх зазвичай називають „європейськими“: демократії [40, с. 64], лібералізму [41, с. 10], вільного ринку [41, с. 13], громадянської залученості [40, с. 62] та активності [42, с. 22–23]. На практичному рівні відмінність між Сходом і Заходом не така вже й велика, оскільки і ті, й другі мають майже ту саму східноєвропейську (доволі низьку) політичну культуру [43] і майже ту саму спадщину комунізму і советизму [44]. А все ж статистично вона помітна і досить стабільна. Зв'язок між національною ідентичністю (націоналізмом) та прозахідною орієнтацією (набором цінностей) зумовлений історично – особливостями розвитку українського національного проєкту від самого його зародження у першій половині XIX ст. Головним викликом для його творців була емансипація від Російської імперії, яка не лише не визнавала українців за окремий народ, а й зуміла переконати в цьому (різними засобами, зокрема, репресивними) багатьох із них. Це означало ще складніше завдання – розумову емансипацію в уявній русько-православній спільноті, що виводилася символічно з Київської Русі, проте була майже повністю привласнена Московією. Захід став таким чином для українців альтернативним центром самоідентифікації та набуття символічних і дискурсивних ресурсів, конче потрібних для опору імперському домінуванню. Захід репрезентував модерність куди краще, аніж Росія, проте вимагав також прийняття західних цінностей – принаймні на нормативному рівні. Це робило українців „західниками мимоволі“ (by default): вони мусили або облишити свої націоналістичні амбіції й розчинитись у великоруському морі, або ж приборкати свій нативізм, своє традиційне православно-слов'янське антизахідництво і прийняти (volens-polens) західні культурні і політичні зразки [45].

Іншим цікавим виявом сильнішої національної ідентичності в Західній Україні можна вважати вищий рівень соціального оптимізму, виявлений жителями регіону. Так, у серпні 2019 року 87% „західників“ вірили, що Україна подолає всі проблеми і виклики (загалом в Україні – 81%); 63% жителів регіону вважали, що Україна розвивається у правильному напрямі (16% – у неправильному; тимчасом в Україні співвідношення „оптимістів“ і „песимістів“ – 51% до 23%); 42% респондентів на Заході заявили, що за роки незалежності відбулося більше доброго, ніж поганого, і лише 10% сказали, що навпаки (натомість по Україні перевага „оптимістів“ виявилася зовсім невеликою – 26% проти 23%) [37]. Згідно з іншим опитуванням, 78% опитаних у Львівській області визнали себе „однозначно або скоріше щасливими“ (загалом в Україні – 70%, причому в усіх західноукраїнських областях, не лише Львівській, показник „щастя“ дещо вищий від середньоукраїнського) [39, с. 101].

Це особливо цікаво, тому що Захід – один із найбільш бідних регіонів країни (і за середньою зарплатою, і за особистим доходом, і за регіональним валовим продуктом на жителя) [46]. А все ж більшість респондентів зараховує

себе тут до „середнього класу” і оцінює фінансове становище своїх сімей помітно кращим, ніж респонденти з інших регіонів. Так, у Львові лише 6% опитаних стверджують, що їм не вистачає грошей навіть на їжу, і лише 14% кажуть, що не можуть собі дозволити нічого, крім найнеобхіднішого (обидві цифри – серед найнижчих в Україні). Натомість три чверті жителів Львова (75% – найвищий показник в Україні) потрапляють у категорію людей зі середнім доходом: мають (як стверджують) досить грошей на їжу, одяг, взуття та інші підставові витрати, проте мусять позичати або заощаджувати на більші покупки. Категорія справді заможних людей, котрі можуть собі дозволити майже все, у Львові, як і скрізь в Україні, статистично мізерна й не перевищує 4%.

Пояснити цей парадокс – почуття відносного добробуту у Львові і, взагалі, на Заході України – неможливо ані закордонними заробітками, ані доходами від тіньової економіки (приблизно однаковими в усіх регіонах), – тим більше, що навіть у Києві, де середня зарплата майже втричі вища, аніж у Львові, до „середнього класу” себе зараховує лише 64% опитаних [47 с. 212]. Одне з можливих пояснень – структура західноукраїнської економіки, де переважає дрібний і середній бізнес. Це сприяє рівномірнішому розподілові доходів, ніж олігархічна економіка, яка переважає на Сході і збагачує небагатьох коштом абсолютної більшості [48]. Проте найвірогідніше пояснення парадоксу – патріотична мобілізація, котра не лише підвищує рівень соціального оптимізму, а й спонукає до помітно завищеної оцінки свого добробуту львів'янами і, взагалі, західними українцями – більш-менш у дусі саркастичної репліки львівського художника Володимира Костирка: „До 1991 року галичани гостро відчували дві речі – злидні й русифікацію. Після 1991 року галичани відчують три речі, але вже солодко: злидні, русифікацію та велике задоволення від незалежної України” [49].

Так чи так, а усі ці дані жодним чином не виявляють якогось сильнішого, ніж деінде, „націоналізму” в Західній Україні; радше підтверджують дещо вищий рівень патріотизму серед україномовних українців (порівняно з іншими мовно-етнічними групами) і значно вищу їхню концентрацію саме в Західному регіоні. Для порівняння: на Заході України 93% опитаних називають „рідною мовою” українську, в Центрі – 84%, на Півдні – 42%, на Сході – 36%, на Донбасі – 27%; загалом в Україні – 60% [35, с. 26]. Львів має приблизно ту саму мовно-етнічну композицію, що й увесь Західний регіон: 89% спілкуються українською, 4% – російською, 6% – „обома мовами” і ще один відсоток – „іншими” [47, с. 211].

Інакше кажучи, східні регіони видаються дещо менш „патріотичними” просто тому, що мають значно вищий відсоток етнічних росіян і російськомовців. Сказане не означає, що вони априорі байдужі або й ворожі до України; ідеться лише про статистично вищу вірогідність прихильного чи амбівалентного (зі зрозумілих причин) ставлення до Росії в цьому середовищі. Це означає також більшу ймовірність амбівалентного ставлення до українських справ, більшу міру непевності і невизначеності, зокрема в

ситуаціях, коли їхня політична лояльність до України вступає в конфлікт із традиційною культурною орієнтацією на Росію, або й просто з особистими родинними та приятельськими зв'язками.

Різні види „іншості“

Відрізнити націоналізм від патріотизму буває нелегко, якщо, звісно, не йти за його анекдотичним визначенням: „Патріотизм – це те, що відчуваємо ми, а націоналізм – усі інші“. Патріотизм стає однозначно націоналізмом лише тоді, коли набуває агресивних, ворожих форм щодо інших народів чи груп. За всіма іншими критеріями, як, скажімо, сила або важливість національної ідентичності для особи чи її пріоритетність щодо інших ідентичностей, відрізнити патріотизм від націоналізму практично неможливо.

Негативний аспект того чи того націоналізму великою мірою визначається наявною в ньому неприязню (ворожістю, підозріливістю) щодо „інших“, тобто рівнем ксенофобії. Західні українці не видаються під цим кутом зору найкращими – якщо судити з загальнонаціональних опитувань Київського міжнародного інституту соціології (КМІС). Середній показник соціального дистанціювання від „інших“ становить тут 4,7 пункта за семибальною шкалою Богардуса (де „одиниця“ відповідає готовності прийняти представників інших груп як членів родини, „двійка“ – як друзів, „трійка“ – як сусідів, „четвірка“ – як співробітників, „п'ятірка“ – як громадян України, „шістка“ – як туристів, і „сімка“ – не впускати їх узагалі до країни). В Україні загалом цей показник становить 4,2 пункта, причому найнижчий він у Південному регіоні – 3,7 [50].

Безумовно, ці дані потребували б докладнішого аналізу, з урахуванням кількох додаткових чинників. По-перше, поняття етнічної „іншості“ має на глибоко русифікованих Півдні і Сході більш абстрактний, формальний, суто „паспортний“ характер, аніж на Заході, де вона більш конкретна, маркована, оприявлена у повсякденній мовній і звичаєвій практиці. Перевірити це припущення можна, розглянувши ставлення в регіонах до всякої „іншості“, а не лише етнічно-національної, як це робить КМІС. А по-друге, найбільшу соціальну дистанцію у всій Україні респонденти виявляють до ромського етносу, зосередженого переважно на Заході, головно в Закарпатті. Можемо припустити, що саме там показник соціальної дистанції є найвищим і саме він тягне вниз відповідний показник для всього регіону. Перевірити це припущення можна, розглянувши дані не лише в макрорегіонах, а й в областях. Утім, навіть якщо показник ксенофобії в Західній Україні насправді є дещо нижчим, тобто, ймовірно, близьким до середньоукраїнського, він так чи так є доволі високим – що, зокрема, демонструє й недавня істерика на Львівщині і Тернопільщині з приводу евакуації туди українських співгромадян із ураженого епідемією Китаю і поселення їх у місцевих санаторіях на карантин.

Дослідження Центру Разумкова, хоч і проведене іншими методами, великою мірою підтверджує результати КМІС [38, с. 41]. У цьому опитуванні респондентів просили назвати представників тих етнічних груп, яких вони

хотіли б мати сусідами і, навпаки, яких не хотіли б. Знову ж таки, західні українці не виявили помітної толерантності: лише 39% заявили, що етнічність сусіда не має для них істотного значення (загальноукраїнський показник – 53%), тимчасом як 44% воліли б мати етнічно українське сусідство (загалом в Україні – лише 29%). Найменш бажаними сусідами передбачувано виявилися роми – на Заході їх категорично не хотів би бачити поруч 41% опитаних, загалом в Україні – 32%. На другому місці – росіяни: їх не хотіли б мати сусідами 30% західних українців (загалом в Україні – лише 13%).

Негативне ставлення до ромів типове, на жаль, для всієї Східної й Центральної Європи, зокрема тих країн, де ця меншина справді помітна: не хотіли б їх мати сусідами 65% респондентів у Чехії і Словаччині, 67% у Болгарії, 55% у Білорусі, 51% у Росії, 42% у Словенії [51], 62% в Італії [52]. Натомість неприязнь до росіян є порівняно новим феноменом і спричинена, поза сумнівом, військовою агресією РФ проти України. Що ж до інших меншин, то й тут західні українці більше, ніж східні, схильні включати їх до переліку небажаних сусідів, а проте – що цікаво – вони схильні так само частіше включати їх і до протилежного списку – найбільш бажаних сусідів. Наприклад, 4% „західників” не хотіли б мати поляків сусідами (загалом в Україні – лише 3%), зате хотіли б їх мати сусідами 28% західних українців, при загальноукраїнському показникові 18% [38, с. 41]. Пояснити цей парадокс можна лише більшою видимістю, а отже, й конкретністю етнічних меншин на Заході: ставлення до них значно більш, ніж на Сході, визначається особистим досвідом і, отже, виявляється більш диференційованим. Воно може бути більш негативним чи позитивним, але менш байдужим, оскільки йдеться більшою мірою про конкретних людей, ніж про абстрактні категорії з фіктивного советського „інтернаціоналістського” наративу.

Згідно з цим наративом (усе ще панівним на Півдні і Сході) етнічність не має значення, але тільки тому, що існує на рівні „паспортної графи”, газетної статистики та ще, може, фольклорних фестивалів, проте реально не оприявнюється у повсякденні – у мовних практиках, культурних відмінностях, особливостях побуту. Вона, власне, й толерується доти, доки меншина існує суто формально, нічим практично не відрізняючись від „нормальної” слов’янсько-советської російськомовної більшості. Натомість реальна інакшість, як показує досвід, стигматизується на Півдні і Сході значно частіше й гостріше, аніж на Заході. Властиво, всі відомі нам приклади повсякденних конфліктів на мовно-етнічному ґрунті походять із Півдня та Сходу, а не зі Заходу, і стосуються найчастіше агресії щодо української мови та її носіїв [53].

Чи не найбільшого розголосу в цьому плані набув одеський ексцес 2011 року, в якому україномовний громадянин зазнав брутальної образи на мовно-етнічному ґрунті не просто від русофона-українофоба, а від „міліціанта”, тобто державного службовця, який за законом (систематично, зрештою, нехтуваним) мусив би спілкуватися з громадянином його мовою [54]. З того часу, як і взагалі за роки незалежності, в цьому плані

небагато змінилося. Образа на мовно-етнічному ґрунті не кваліфікується окремо як „злочин ненависті“ (hate crime), і це відкриває й надалі широкий простір для традиційного й абсолютно безкарного ще з советських часів осміювання і приниження української мови та україномовців. Характерну історію розповіла зовсім недавно популярна телеведуча Яніна Соколова, яка звернулася до таксиста в Одесі звичною українською, на що почула у відповідь: „Шо, фашисты, настрадались мы из-за вас?! Теперь будет у нас реванш! (...) Говорите на том языке, на котором привык говорить народ в этом городе!“ [55].

У цьому зв’язку для з’ясування реального рівня ксенофобії варто уважніше глянути на дослідження Центру Разумкова, де до переліку (гіпотетично) „небажаних“ сусідів занесено представників не лише різних етносів, а й інших соціальних груп. Для порівняння у цьому ж дослідженні наведено відповідні дані з трьох інших країн. Неважко помітити, що західні українці в усіх питаннях, крім релігії, толерантніші за своїх співвітчизників зі Сходу, а тим більше – від росіян. (Дещо вища релігійна нетерпимість на Заході, ніж на Сході, зумовлена, скоріш за все, значно вищим рівнем релігійності в регіоні, а отже, й більшою значущістю цього питання для „західників“ (табл. 1). На Сході „інша“ конфесія, як і „інша“ етнічність, є переважно абстракцією, що жодним чином не проявляється у повсякденні. Тут ідеться, отже, не так про толерантність – повагу до тої чи тої інакшості, як про байдужість: хай собі та інакшість існує, допоки не оприявнюється й не створює панівній групі психологічного дискомфорту) [35, с. 23].

Таблиця 1.

Відповіді на запитання „З представниками яких наведених груп Ви б не хотіли жити по сусідству?“

(Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді)

Регіон або країна / соціальні групи	Захід України	Схід України	Україна загалом	Росія	Польща	Німеччина
Наркомани	93,7	96,6	94,0	93,2	73,9	66,3
Алкоголіки	76,7	81,1	81,5	84,3	65,4	70,2
Гомосексуалісти	60,0	80,0	66,5	66,2	39,6	22,4
Люди, хворі на СНІД	44,3	58,1	42,9	54,3	25,6	24,0
Іммігранти/іноземні робітники	16,7	36,6	20,3	32,2	7,2	21,4
Люди іншої раси	12,9	20,8	12,1	17,2	5,5	14,8
Люди іншої релігії	7,6	6,0	6,7	14,3	4,6	14,1
Люди, що розмовляють іншою, не Вашою мовою	4,2	6,0	6,6	18,9	3,2	13,4
Пари, які живуть разом, але не одружені	1,1	2,4	2,9	7,8	3,5	9,3

Джерело: [35, с. 23].

Те саме дослідження пропонує також цікаві дані щодо соціальної довіри – в Україні загалом, у регіонах та, для зіставлення, в кількох інших країнах [35, с. 21–22]. Знову ж таки, західні українці виявляються за настановами дещо ближчими до поляків і німців, ніж до співвітчизників зі Сходу чи росіян (табл. 2). І якщо довіра до незнайомих або до сусідів вказує, скоріш за все, на дещо вищий рівень соціального капіталу, то довіра до людей іншої конфесії чи етнічності виявляє, ймовірно, також нижчий рівень етнічної та релігійної упередженості.

Таблиця 2.

Відповіді на запитання „Наскільки Ви довіряєте (повністю або частково) наведеним категоріям людей?”

Регіон або країна / соціальні групи	Захід України	Схід України	Україна загалом	Росія	Польща	Німеччина
Довіряю сусідам	82,6	72,6	73,0	72,5	73,8	73,5
Довіряю людям іншої віри/релігії	52,4	28,7	35,1	36,5	48,1	50,0
Довіряю людям іншої національності	53,9	28,7	37,5	36,7	47,7	51,8
Довіряю людям, яких уперше бачу	26,5	19,8	22,2	20,4	23,8	30,9

Джерело: [35, с. 22].

Наведені дані не спростовують згаданого раніше дослідження КМІС, яке виявило в західних українців більшу соціальну дистанцію щодо інших етнічних груп за шкалою Богардуса. Але вони ставлять під сумнів можливий висновок щодо меншої соціальної дистанції східних українців стосовно інших груп, який начебто з того дослідження виплаває. Насправді вони показують значно більшу упередженість до *реальної*, проявлюваної у повсякденні інакшості на Сході, порівняно з Заходом. Причина такої розбіжності, скоріш за все, полягає в тому, що розуміння етнічності („національності”) на Сході і Заході є досить різним, тимчасом як дослідження КМІС вважає його апріорі однаковим. Категорія етнічності/національності на Заході є важливішою, культурно значущішою, ніж на Сході, де вона традиційно була суто словесною декларацією, записом у советських документах, позбавленою на практиці якихось істотних (несоветських/ неросійських) культурних маркерів. На Сході ця категорія все ще відбиває спадщину советського „інтернаціоналізму”: етнічність не має значення, допоки особа залишається „нашою” – советською і російськомовною.

Саме таке уявлення про „іншість” (і „нашість”) відбиває специфічним способом давніше дослідження Центру Разумкова, де, серед іншого, респондентам пропонувалося відповісти на запитання: „Наскільки жителі різних регіонів України та деяких сусідніх країн близькі Вам за характером, звичаями, традиціями?” (рис. 1). Цілком передбачувано загальнонаціональна опінія визнала жителів Києва і Центральної України

„найближчими”, натомість громадян Туреччини, Угорщини і Румунії – найдальшими [56, с. 12]. Показово, однак, що західні українці у цьому рейтингуванні опинилися позаду не лише росіян, а й білорусів, – дарма що реальних білорусів в Україні мало хто бачив і, взагалі, мало що про них знає. Більшість визнала їх близькими (ближчими від галичан!) не тому, що знає їхній „характер, звичаї і традиції”, а тому, що білоруси є частиною глибоко інтерналізованого советського міфу про три „братні” народи, тимчасом як галичани є частиною цілком іншого міфу – про „націоналістичний” Захід та (квазі)інтернаціональний Схід.

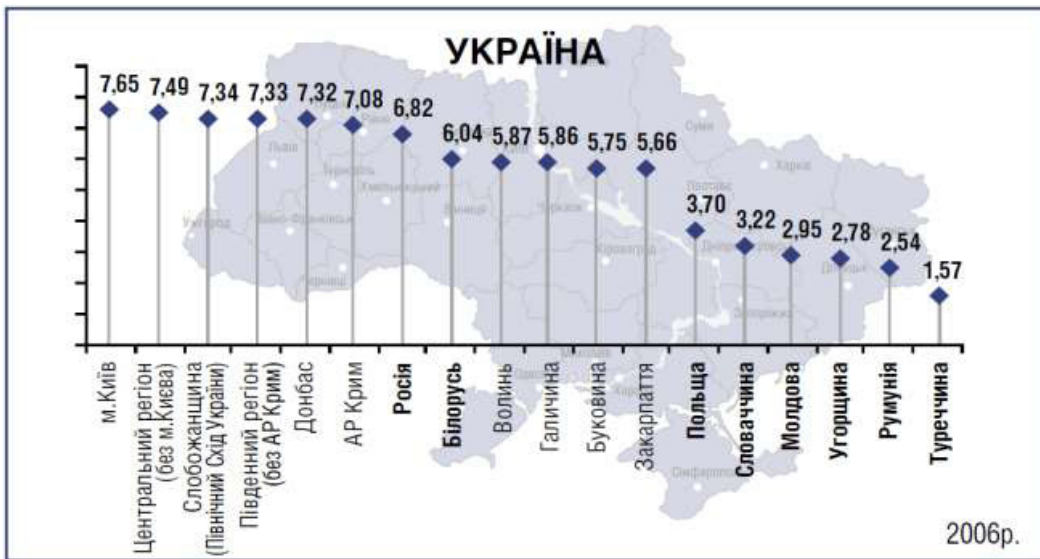

Рис. 1. Наскільки жителі різних регіонів України та деяких сусідніх країн близькі Вам за характером, звичаями, традиціями?

(За 10-бальною шкалою, де „0” означає, що жителі цього регіону не мають нічого спільного з Вами у характері, звичаях, традиціях, „10” – жителі цього регіону максимально схожі на Вас за характером, звичаями, традиціями).
Джерело: [56, с. 12].

У 2016 р. ті самі дослідники запропонували респондентам подібне запитання („Наскільки близькі або різні культури, традиції і погляди наведених груп?”), проте застосували іншу шкалу вимірювання й ускладнили тим самим можливість зіставлення нових даних із попередніми [22, с. 37]. А все ж цілком очевидно залишилася і надалі „інакшість” західних українців у сприйнятті співвітчизників: ті й сьогодні вважають їх за „культурою, традиціями і поглядами” значно віддаленішими від жителів Східної України, ніж українців загалом – від громадян Росії. І навіть – з огляду на війну, вочевидь – галичани уявляються тепер віддаленішими від жителів Донбасу, ніж українці загалом – від громадян ЄС (табл. 3).

Таблиця 3.

Наскільки, на Вашу думку, близькі або різні культури, традиції і погляди наведених груп (за 5-бальною шкалою, де „1” означає „дуже різні”, „5” – „дуже схожі”)

Існують різні думки про ступінь близькості культур, традицій і поглядів різних груп. Наскільки близькі або різні культури, традиції і погляди наведених груп? середній бал	Україна	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
	Українці в Україні і росіяни в Україні	3,8	3,0	3,7	4,3	4,2
Громадяни України та громадяни Росії	3,5	2,7	3,1	4,1	4,2	3,9
Жителі Центральної України і жителі Східної України	3,5	3,4	3,2	3,5	3,8	3,6
Жителі Західної України і жителі Центральної України	3,4	3,5	3,3	3,1	3,3	3,6
Жителі Галичини і жителі Центральної України	3,3	3,4	3,2	3,0	3,2	3,3
Жителі України і жителі тимчасово окупованих територій Криму	3,0	2,5	2,9	3,5	3,4	3,2
Жителі України і жителі тимчасово окупованих районів Донецької і Луганської областей	3,0	2,5	2,8	3,4	3,5	3,4
Жителі Західної України і жителі Східної України	2,7	2,8	2,6	2,5	2,7	2,8
Громадяни України і громадяни країн-членів Європейського Союзу	2,5	2,7	2,6	2,4	2,4	2,2
Жителі Галичини і жителі Донбасу	2,4	2,5	2,4	2,3	2,6	2,4

Джерело: [22, с. 37].

Сказане не означає, що жителі Галичини або Західної України сприймаються як „гірші” або „ворожі”. Скоріш навпаки, з опитування 2015 року постає досить позитивний образ західних українців в уяві співгромадян. 38% вважає їх „патріотичними”, 35% – „релігійними”, 28% – „культурними”, 23% – „із сильними сімейними цінностями”, 16% – „розумними й освіченими”, 14% – „готовими допомогти або дати пораду” (респонденти могли давати до трьох відповідей). Негативні риси відзначаються значно рідше (що особливо впадає в око у разі зіставлення з подібним опитуванням щодо жителів Донбасу). Лише 7% респондентів вважає галичан схильними до „від’єднання свого регіону”, 6% вважає їх „хитрими і підступними”, 5% – „агресивними”, 3% – „безкультурними” й „неосвіченими”, 2% – „схильними до злочину” [57, с. 25]. На жаль, ми не знаємо попередніх досліджень такого типу, щоб простежити динаміку змін у цих уявленнях і настановах, але можемо припустити, що ті зміни певним чином пов’язані зі загальними змінами ставлення до поняття „націоналізм” в українському суспільстві. Хоч там як, а почуття іншості та інакшості зберігається: галичани можуть бути цілком непоганими, але вони не такі, як ми. Вони все одно не вписуються в „нашу” матрицю східнослов’янської/русько-православної спільноти [58].

Що у підсумку?

Попри всі очевидні відмінності між українськими регіонами та мовно-етнічними групами вони розвиваються більш-менш у тому самому – проукраїнському і прозахідному – напрямі, хоч і з різною швидкістю та послідовністю. Це великою мірою витлумачує, чому Україна не розвалилась у 2014 році під зовнішнім тиском – як це часто буває зі справді поділеними суспільствами в умовах фактичного колапсу держави. Мовно-етнічні групи в Україні відрізняються різними рівнями, тобто різною інтенсивністю й однаковістю своєї лояльності до України (табл. 4), але не альтернативною політичною лояльністю до інших держав.

Таблиця 4.

Підтримка незалежності України основними мовно-етнічними групами, відбита у відповіді на запитання „Якби стояв такий вибір, чи підтримали б Ви проголошення Незалежності України сьогодні?“
(у таблиці показано лише відповіді „так/ні“).

Рік / Мова респондента	Українська (так/ні)	Українська й російська	Російська	Загалом по Україні
2001	60/16	43/30	23/45	56/28
2013	77/17	54/35	35/48	61/28
2014	91/5	71/15	45/30	76/12
2019	89/7	78/15	73/19	82/12

Джерела: [59; 60, с. 12; 61, с. 13; 36, с. 8].

Та сама динаміка простежується і в різних вікових групах: чим молодші респонденти, тим вища ймовірність їхніх прозахідних і проукраїнських орієнтацій. Це до певної міри ставить під сумнів винятковий, „ненормальний“ характер Західної України. Соціальна динаміка радше спрямована на поступову „нормалізацію“ всієї країни, пропри всю суперечливість, болісність і заплутаність цього процесу. В кожному разі, високий рівень патріотизму і сильна, виразна й пріоритетна національна ідентичність навряд чи може вважатись ознакою „націоналістичності“ регіону (в негативному значенні) – принаймні поки вони не поєднуються з ксенофобією та етнічною ексклюзивністю.

Західні українці не настільки толерантні, як нам би цього хотілося, але їхнє ставлення до всіх видів „іншості“ (не лише етнічної, а й конфесійної, гендерної, соціальної) істотно не відрізняється від настанов співгромадян на Сході чи сусідів на Заході. Прикметно, що і їхня електоральна підтримка праворадикальних партій і політиків значно нижча, ніж у більшості європейських держав, і навіть, хоч як це не парадоксально, у буцімто „інтернаціональній“ Східній Україні, де масова підтримка компартії, згодом Партії регіонів, а сьогодні – так званої „Опозиційної платформи“ є великою мірою виявом радикального прокремлівського, українофобського, російсько-імперського шовінізму.

Важливо також, що легендарний західноукраїнський „націоналізм” має доволі інклюзивне бачення української нації. Лише 16% респондентів на Заході окреслюють її в суто етнічних термінах – як людей українського походження, хоч би де вони мешкали. Тим часом на Сході цей погляд поділяють 24%. І на Сході, й на Заході більшість (понад 50%) схиляється до політичного розуміння української нації – як усіх громадян України. Єдиний показник, за яким „західники” можуть видатися більш ексклюзивними, це мова: 28% вважає, що належність до української нації визначається насамперед мовою спілкування (на Сході так вважає лише 17%) [38, с. 39].² Але оскільки при цьому вони зовсім не наполягають на українській етнічності, можемо припустити, що йдеться не так про бажання виключити „інших”, як, навпаки, включити їх до своєї спільноти, спонукаючи до вивчення й використання української мови, котра все ще зазнає дискурсивної стигматизації й маргіналізації у більшості великих міст України.

Західні українці загалом і жителі Львова зокрема мають перед собою складне подвійне завдання: позбутися досить обтяжливого й надокучливого „націоналістичного” іміджу й водночас виконати роль самопроголошеного П’ємонту – лідера національного відродження й соціальної модернізації. Наголос на другому завданні може бути добрим ключем і до першого.

Бібліографічні посилання

1. Owen T. White nationalists from around the world are meeting in Finland. Vice, 4 April 2019. URL: https://news.vice.com/en_us/article/qvy7vx/heavyweights-from-the-white-nationalist-world-will-be-bonding-in-finland-this-weekend-heres-what-they-want

2. У Львові Національний Корпус готується йти до Порошенка. West News, 28 March 2019. URL: <http://westnews.info/news/U-Lvovi-Nacionalnij-Korpus-gotuyetsya-jti-do-Poroshenka.html>

3. У Вінниці сталися сутички поліції з „національними дружинами”. Гордон. 2019. 27 бер. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/politics/u-vinnitsi-vidbulisja-zitknennja-politsiji-z-natsionalnimi-druzhinami-842447.html>

4. Перед зустріччю Порошенка з жителями Івано-Франківська сталися сутички за участю „Нацкорпусу” і „Нацдружин”. Гордон. 2019. 19 бер. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/localnews/pered-zustrichchu-poroshenka-z-zhiteljami-ivano-frankivska-vidbulisja-sutichki-z-uchastju-natskorporusa-i-natsdruzhin-u-politsiji-povidomili-shcho-postrazhdalih-nemaje-822218.html>

5. Націоналісти з „Нацкорпусу” з’явилися на мітингу Порошенка у Черкасах. Главком. 2019. 9 бер. URL: <https://glavcom.ua/news/nacionalisti-z-nackorpusu-zavilisy-na-mitingu-poroshenka-u-cherkasah-575854.html>

6. „Де відрубані руки?” „Нацкорпус” влаштував акцію під час візиту Порошенка в Чернігів. Gordon. 2019. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/politics/de-vidrubaniruki-natskorporus-vlashtuvav-aktsiju-pid-chas-vizitu-poroshenka-v-chernigiv-807361.html>

² Подібне опитування у Польщі мало трохи інакшу структуру і пропонувало респондентові вибрати не одну, а дві найдоречніші, на його/її погляд, відповіді з запропонованого переліку. 59% визначили належність до польської нації насамперед через самоусвідомлення людиною такої належності (в українському опитуванні такої опції не було); 40% визначили її через громадянство, 29% – через польське етнічне походження, 20% – через польську мову [62, с. 3].

7. Під час передвиборчого мітингу Порошенка в Полтаві „Нацдружины“ влаштували бійку. ЗІК. 2019. 16 бер. URL: https://zik.ua/news/2019/03/16/pid_chas_pereadvorbchogo_mityngu_poroshenka_v_poltavi_natsdruzhyny_vlashtuvaly_1530665

8. Представники „Нацкорпусу“ прийшли на виступ Порошенка у Житомирі. Громадське. 2019. 11 бер. URL: <https://hromadske.radio/news/2019/03/11/predstavnyku-nackorpusu-pryushly-na-vystup-poroshenka-u-zhytomyri>

9. Білецький: „На мітинги Порошенка ми приходимо запитати у нього: що зі Свиначуками?“ Гордон. 2019. 29 бер. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/politics/biletskij-na-mitingi-poroshenko-mi-prihodimo-zapitati-u-nogo-shcho-z-svinarchukami-shcho-zi-skotami-jaki-v-normalnij-krajini-sili-b-dovichno-847848.html>

10. National Corps rally, demand arrest of corruption suspects. Kyiv Post. 16 March 2019. URL: <https://www.kyivpost.com/multimedia/photo/national-corps-rally-demand-arrest-of-alleged-corruption-suspects-photos>

11. Американська телезірка поширила фейк про „російський“ гопак, українці обурились. Українська правда. 2020. 30 січ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/01/30/7238892/>

12. Київ вимагає від поліції Британії видалити тризуб з антитерористичного посібника. Українська правда. 2020. 19 січ. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/01/19/7105313/>

13. Бушковська Н. Нобелівський комітет „зробив“ Івана Франка громадянином Росії. Українська правда. 2020. 29 січ. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2020/01/29/239740/>

14. Ilnytskyj O. Russian and Ukrainian Studies and the New World Order. Canadian Slavonic Papers. 1992. № 4. С. 445–458.

15. Keenan E. On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors / S. Frederick Starr (ed.). The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia. Armonk NY: M.E. Sharp, 1994. С. 21–25.

16. Hagen M. Does Ukraine Have a History? Slavic Review. 1995. № 3. С. 658–673.

17. Snyder T. Putin's Project. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 16 April 2014. URL: <http://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/timothy-snyder-about-europe-and-ukraine-putin-s-project-12898389-p11.html>

18. Motyl A. The Surrealism of Realism. Misreading the War in Ukraine. World Affairs. 2015. № 5. С. 75–84.

19. Smagliy K. Hybrid Analytica: Pro-Kremlin Expert Propaganda in Moscow, Europe and the U.S. A Case Study of Think-Tanks and Universities. Institute of Modern Russia. 2018. URL: https://imrussia.org/images/stories/Reports/Hybrid_Analytica/Smagliy_Hybrid-Analytica_10-2018.pdf

20. Ткаченко К. Праві двері зліва. Німецька радикальна лівиця і революція та війна в Україні: 2013–2018 роки. Київ : Критика, 2019. 208 с.

21. Маслій М. Помер кобзар Микола Литвин. Україна молода. 2020. 20 лют. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/2006/143544/fb>

22. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. Національна безпека і оборона. 2016. № 3–4. С. 3–57. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD161-162_2016_ukr.pdf

23. Україні – 25: досягнення та поразки. Фонд „Демократичні ініціативи“. 2016. 4–19 серп. URL: <https://dif.org.ua/article/ukraini-25-dosyagnennya-ta-porazki-gromadska-dumka>

24. Rudenko O. In East Ukraine, fear of Putin, anger at Kiev. USA Today. 14 March 2014. URL: <https://www.usatoday.com/story/news/world/2014/03/14/ukraine-crimea->

referendum/6319183.

25. Katz D. The Hushed-Up Hitler Factor in Ukraine. Portside. 16 August 2014. URL: <https://portside.org/2014-08-21/hushed-hitler-factor-ukraine-and-neo-nazi-brigade-fighting-pro-russian-separatists>

26. Bellaby M. Ukraine Soccer United Divided Nation. Associated Press. 28 June 2006. URL: <http://www.lucorg.com/news.php/news/1712>

27. Waal T. What Is at Stake in Ukraine's Election? // Carnegie Endowment for International Peace. 21 March 2019. URL: <https://carnegieendowment.org/2019/03/21/what-is-at-stake-in-ukraine-s-election-pub-78659>

28. Pigni G. Moscow left friendless in Ukrainian presidential race. Asia Times. 5 April 2019. URL: <https://www.asiatimes.com/2019/04/article/moscow-left-friendless-in-ukrainian-presidential-race>

29. Порошенко зробив мовний камінгаут. Українська правда. 2018. 17 груд. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/12/17/7201525/>

30. Pinkham S. The Playful Propaganda of „The History of Ukraine”. New Yorker. 2020. № 2. URL: <https://www.newyorker.com/culture/culture-desk/the-playful-propaganda-of-the-history-of-ukraine>

31. Dropp K., Kertzoff J., Zeitzoff Th. The less Americans know about Ukraine's location, the more they want U.S. to intervene. Washington Post. 7 April 2014. URL: <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2014/04/07/the-less-americans-know-about-ukraines-location-the-more-they-want-u-s-to-intervene/>

32. Umland A. The ambivalence of the Zelensky presidency. Eastern Focus. 2019. № 2. URL: https://www.academia.edu/40129638/The_Ambivalence_of_the_Zelensky_Presidency

33. Motyl A. Will the Non-Russians Rebel? Ithaca : Cornell UP, 1987. 188 с.

34. Думки і погляди населення щодо викладання російської мови в українськомовних школах і надання непідконтрольним територіям Донбасу автономії. Київський міжнародний інститут соціології. 2019. 15 бер. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=832&page=1>

35. Ідентичність громадян України: ціннісно-орієнтаційний аспект. Національна безпека і оборона. 2017. № 1–2. С. 3–61. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD169-170_2017_ukr.pdf

36. Динаміка патріотичних настроїв українців. Соціологічна група „Рейтинг”. 2019. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_patriotyzm_082019.pdf

37. Громадська думка України на 28-му році незалежності держави. Фонд „Демократичні ініціативи”. 2019. 22 серп. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-ukraini-na-28-rotsi-nezalezhnosti-derzhavi>

38. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. Національна безпека і оборона. 2016. № 3–4. С. 3–57. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD161-162_2016_ukr.pdf

39. Портрети регіонів. Соціологічна група „Рейтинг”. 2018. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_40000_portraits_of_the_regions_122018_press.pdf

40. Політична культура та парламентаризм в Україні: сучасний стан та основні проблеми. Центр Разумкова. 2017. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2017_Politychna_kultura.pdf

41. Кілька тез про ціннісні орієнтири українців. Соціологічна група „Рейтинг”. 2013. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_orientyry_052013.pdf

42. Суспільно-політичні настрої населення. Соціологічна група „Рейтинг“. 2017. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_electoral_052017_press.pdf

43. Schoepflin G. The Political Traditions of Eastern Europe. *Daedalus*. 1990. № 1. С. 55–90.

44. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні, 1991–2014. Чернівці : Книги-XXI, 2016. 552 с.

45. Shulman S. National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine. *Slavic Review*. 2015. № 1. С. 35–56. DOI: <https://doi.org/10.2307/3650067>

46. Доходи та витрати населення по регіонах України. Держстат України, 1998–2020. URL: http://csrv2.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/gdn/dvn_ric/dvn_ric_u/dn_reg2013_u.html

47. Public Opinion Survey of Residents of Ukraine. International Republican Institute. 23 June 2019. URL: https://www.iri.org/sites/default/files/2018-3-22_ukraine_poll.pdf

48. The Ukrainian economy is not terrible everywhere. *Economist*. 20 January 2016. URL: <https://www.economist.com/free-exchange/2016/01/20/the-ukrainian-economy-is-not-terrible-everywhere>

49. Костирко В. Чухраїнство. Поступ. 2001. 25–26 вер. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/kostyrko-146.htm>

50. Міжетнічні упередження в Україні. Київський міжнародний інститут соціології. 2018. 4 жовт. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=793&page=1>

51. Tolerance towards minorities. European Values Study. 2017. URL: <https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=7500>

52. Results from a survey experiment on social distance in Italy. European Values Study. 23 May 2019. URL: <https://europeanvaluesstudy.eu/2019/05/23/evs2017-results-from-a-survey-experiment-on-social-distance-in-italy/>

53. Riabchuk M. Ukrainian Culture after Communism: Between Post-Colonial Liberation and Neo-Colonial Subjugation / Dobrota Pucherova and Robert Gafrik (eds.). *Postcolonial East-Central Europe: Essays on Literature and Culture*. Amsterdam : Rodopi, 2015. С. 346–354.

54. Odesa Policeman Calls Ukrainian „Cow” Language. RFE/RL Headlines. 26 January 2011. URL: http://www.rferl.org/content/ukrainian_language_cow/2288383.html

55. Соколова попала в скандал с таксистом-украинофобом. *Обозреватель*. 2019. 22 лип. URL: <https://www.obozrevatel.com/society/sho-fshisty-i-sokolova-popala-v-skandal-s-taksistom-ukrainofobom-v-odesse.htm>

56. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення. *Національна безпека і оборона*. 2006. № 7. С. 3–38. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD79_2006_ukr.pdf

57. Результати соціологічного дослідження у рамках проекту „Започаткування Національного діалогу в Україні”. Фонд „Демократичні ініціативи”. 2015. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/national_dialogue/poll_for_regions/00_survey_ukraine_ua.pdf

58. Riabchuk M. Emancipation from the East Slavonic ummah. *Eurozine*. 11 March 2015. URL: <https://www.eurozine.com/emancipation-from-the-east-slavonic-ummah/>

59. Ставлення жителів України до незалежності. Київський міжнародний інститут соціології. 2001. 27 серп. КМІС у своїх опитуваннях виокремлює три основні мовно-етнічні групи: україномовних українців, російськомовних українців

та росіян, – на відміну від колег із „Рейтингу”, які категоризують респондентів суто за мовною ознакою, виокремлюючи тих, хто вважає рідною мовою українську; тих, хто вважає рідною російську; й тих, хто вважає рідними обидві мови.

60. Динаміка патріотичних настроїв. Соціологічна група „Рейтинг”. 2013. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_patriotyzm_082013.2.pdf

61. Динаміка патріотичних настроїв. Соціологічна група „Рейтинг”. 2014. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_patriotyzm_082014.pdf

62. Karkowska M. Polska tożsamość narodowa w świetle badań społecznych. Infos. Biuro analiz sejmowych. 2019. № 3. URL: [http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/E08F78E79DA2EAFDC12583C4002CB5CC/\\$file/Infos_256.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/E08F78E79DA2EAFDC12583C4002CB5CC/$file/Infos_256.pdf)

Стаття надійшла до редакції 30.12.2020